

ספרים

היוצאים לאור

על-ידי

חברת מקיצי נרדמים

תש"ף

שנת קנ"ח לייסוד החברה ושנת פ"ז להעברתה לא"י

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל

חגי בן-שמאי
יושב ראש

משה אידל
שולמית אליצור
אברהם גרוסמן
יעקב זוסמן
אהרן ממן
שמחה עמנואל
מרדכי עקיבא פרידמן
קטרינה ריגו

יהודה צבי שטמפפר
מזכיר כבוד

חברי כבוד

חיים סולוביצ'יק, ניו-יורק	שמואל אשכנזי, ירושלים
שמואל סירא, פריז	מלאכי בית אריה, ירושלים
יוסף ינון (פנטון), פריז	אהרן דותן, תל-אביב
א' דב פרידברג, טורונטו	נחמן דנציג, ניו-יורק
שלמה קלמן רייף, קיימברידג'	חזה טורניאנסקי, ירושלים
בנימין ריצ'לר, ירושלים	מנחם כהנא, ירושלים
ראובן שמחה שטיינר, ניו-יורק	שניאור זלמן ליימן, ניו-יורק
מנחם חיים שמלצר, ניו-יורק	

תשובות ר' יצחק בן שמואל מדמפייר (ר"י הזקן)

ההדירו והוסיפו מבואות
פנחס רוט ואברהם (רמי) ריינר



הוצאת מקיצי נרדמים
קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
ירושלים תש"ף

תוכן

הקדמה

א	1. ר"י הזקן - קווים כלליים
ב	2. ר"י: מעגלי השפעה
ב	א. משפחה
ה	ב. רבנו תם
ט	ג. תלמידי רשב"ם ורבנו תם
יא	ד. תלמידי ר"י
יג	ה. רבנו אלחנן
יד	3. מרחב גיאוגרפי
יד	א. צרפת
טז	ב. גרמניה
יח	ג. דרום צרפת - פרובנס ולנגדוק
כב	4. הספרות בה השתמש ר"י בתשובותיו
כב	א. משנה ותוספתא
כב	ב. ירושלמי
	ג. ספרות בתר תלמודית:
כה	ספרות הגאונים, הלכות גדולות, רבנו חננאל
כז	5. דרכו ההלכתית של ר"י הזקן
לו	6. תפוצת התשובות
לט	7. המהדורה

תשובות ר"י הזקן

1	תשובות - אורח חיים
25	תשובות - יורה דעה
166	תשובות - אבן העזר
194	תשובות - חשן משפט
237	נספח א - תשובות מסופקות
245	נספח ב - מעשי 'הקדוש מדנפיי'רא'
251	קיצורים ביבליוגרפיים

מפתחות

283	מפתח מקורות
315	מפתח כתבי יד
319	מפתח עניינים
327	מפתח אישים
330	מפתח מקומות
331	מפתח לעזים

פתח דבר

אבל מצאתי בתשובות הרא"ש, שכתב שהאיש ר' משה בר מיימון גדול היה מאד בכל החכמות, מכל מקום כשהוא חולק עם רבנו תם ור"י שלא לשמוע אליו אלא לילך אחרי בעלי התוספות. כי קבלה בידו שרבנו תם ור"י הצרפתים היו גדולים בחכמה ובמניין יותר מן הרמב"ם. (מהרש"ל, ים של שלמה, הקדמה למסכת בבא קמא)

ראשיתו של ספר זה בשנת תשנ"ג (1993) בעת שמורנו פרופ' ישראל תא-שמע ז"ל קיבל מענק מחקר מטעם הקרן הלאומית למדע (מספר: 176.93) שכוותרו היה: 'איסוף וההדרה של תשובות רבנו יעקב תם, רשב"ם ור"י הזקן מן הדפוסים ומכתבי היד לסוגיהם'. במשך שנים ארוכות נקראו חיבורי הראשונים וממשיכיהם בספרי הדפוס ובכתבי היד וכך לוקטו התשובות המוצגות בספר על עדי הנוסח שלהן. שפתותיו של מורנו דובבות בקברו עם השלמתו של כרך זה.

עם תום מלאכת איסוף עדי הנוסח של התשובות, התחלנו בשנת תשע"ב ללמוד יחדיו את התשובות, להחליט על נוסחן המיטבי, להציג את שינויי הנוסח כמו גם לכתוב את ההערות ואת המבוא לכל תשובה. חלק מעבודתנו נעשה במחלקה למחשבת ישראל שבאוניברסיטת בן גוריון בנגב וזאת בתמיכת מרכז גולדשטיין-גורן למחשבת ישראל שבאוניברסיטה זו. במהלך השנים זכה הפרויקט לתמיכה גם מ'הקדש לסלי וורה קלר, קרן לטיפוח המורשת היהודית', ומקרן הזיכרון לתרבות יהודית (Memorial Foundation for Jewish Culture), ולכל הקרנות הללו אנו מבקשים להודות.

חברת מקיצי נרדמים, המקום הטבעי ביותר לפרסום ספרנו, ניאותה לפרסמו ואף הזמינה את קרן הרב רוזן לתמוך בהפקתו. תודתנו לפועלים בגופים יקרים אלו, לפרופ' שולמית אליצור, פרופ' חגי בן-שמאי, פרופ' שמחה עמנואל, ד"ר צבי שטמפפר ומר יצחק (צ'יקו) גילה שסייעו בידינו כל אחד ואחת בדרכו/ה. מורינו וחברינו מנחם בטלר, עדיאל ברויאר, ד"ר יהודא גלינסקי, ד"ר יוסף מרדכי דובאוויק, ד"ר גבריאל וסרמן, פרופ' חיים סולוביצ'יק, ד"ר קריסטוף קלוזה, הרבנית ג'ני רוזנפלד, הרב יהושע (שוקי) רייך, הרב דוד שפירא ופרופ' עדיאל

שרמר סייעו בידינו בהערות, הארות ותשובות לשאלות שונות. פרופ' ברכיהו ליפשיץ עבר על חלק ניכר מהספר, והערותיו חידדו נקודות עמומות. תודה מיוחדת לפרופ' שמחה עמנואל, שעבר על הספר בקפידה פעם אחר פעם. היכרותו הייחודית עם כתבי היד של ספרות הראשונים, ניסיונו העשיר בההדרת חיבורים הלכתיים ועצותיו הטובות העשירו את הספר הזה מכל בחינה אפשרית.

ד"ר שרה כהן ומר אביחי גמדני ערכו בקפידה את לשון הספר, את קיצוריו הביבליוגרפיים ואת המפתחות. טובי עין הם יבורכו.

הקדמה

1. ר"י הזקן – קווים כלליים

הספר המתפרסם כאן הוא אוסף התשובות שהשיב ר' יצחק בן שמואל המוכר יותר בספרות התוספות כ'ר"י, ר"י הזקן, ר"י מדנפיירא או 'בעל התוספות' בסתם.¹ לצידו של דודו רבנו תם היה ר"י מראשוני בעלי התוספות בצרפת, ממעצבי הדרך ומפתחיה ומורה לרבים מבעלי התוספות שפעלו במפנה המאות השנים עשרה והשלוש עשרה כר' שמשון (=הר"ש) משנן, אחיו ר' יצחק (=ריצב"א), ר' יהודה שירליאון מפריז, ר' ברוך בן יצחק בעל ספר התרומה, ר' אברהם בן נתן בעל ספר המנהיג ואחרים.

ר"י נולד בין השנים 1110-1115 כדור רביעי לרש"י ורבים מקרובי משפחתו היו מחכמי צרפת שתורתם מהלכת עימנו עד היום. אביו היה ר' שמואל בן שמחה מוויטרי ואימו הייתה בתה של יוכבד בת רש"י.² יוכבד נישאה לר' מאיר בן שמואל וילדיהם האחרים היו ריב"ם, רשב"ם, רבנו תם ור' שלמה המכונה גם 'אבי הדייקנים' כשהללו היו כמובן דודיו של ר"י. מבין אלו ריב"ם ורבנו תם הפכו להיות מוריו. ריב"ם נפטר צעיר באופן יחסי ועל כן קשרי מורה-תלמיד בינו ובין ר"י נדירים. לעומת זאת ר"י הפך עם השנים להיות תלמיד-חבר של רבנו תם עד פטירתו של האחרון בקיץ תתקל"א (=1171).

ר"י נולד וגר בתחילה ביישוב רמרו בו גר סבו ר' מאיר ונולדו אימו ודודיו, אולם, עיקר פעילותו מזוהה עם כפר שכן בשם דמפיר (Dampierre) בו שימש כמורה וכאיש הלכה. בנו של ר"י, ר' אלחנן, היה גם הוא מבעלי התוספות. ר' אלחנן נרצח בחיי אביו בשנת 1184. אורבך הציע על פי עדות שבכתב יד את שנת

- 1 ספרות רבה נכתבה על ר"י, ראו: אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 379-381; אורבך, ר"י הזקן, עמ' 18-32; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 227-260; סולוביצ'יק, יינס, עמ' 11-13; הנ"ל, היין, עמ' 117-119; שושנה, תוספות ר"י הזקן, עמ' 20-27; ריינר, יינס, עמ' 164-178; גרוס, גליה יודאיקה, עמ' 161-165; קנרפוגל, סוד מאגיה ופרישות, עמ' 139-141; סולוביצ'יק, אסון ויצירתיות, עמ' 15-18. טרם נכתב מחקר ממצה על דמותו של ר"י הזקן.
- 2 אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 380, הציע שאימו של ר"י נקראה מרים, אך ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 228, הערה 8.

מותו של ר"י לתתקמט (=1189) אולם לאחרונה עורערה קביעה זו וכל שנוכל לומר בוודאות הוא שר"י הלך לעולמו לאחר בנו אלחנן כלומר לאחר שנת 1184.³ במבוא זה נבקש לתאר את סביבתו הקרובה של ר"י, את הספרייה ששימשה אותו בעבודתו, את דרכו בהלכה ואת תפוצת תשובותיו, כפי שעולה מקובץ התשובות שלפנינו.

2. ר"י: מעגלי השפעה

א. משפחה

כפי שראינו, ר"י נולד לתוך משפחה מיוחסת היטב, שבניה ובנותיה נמנו על צאצאי ותלמידי רש"י. שמה של אשת ר"י לא נודע לנו, אולם נישואים אלו הידקו עוד יותר את הקשר למשפחת רש"י. אבי אשתו היה ר' יהודה בן יום טוב מפליזא, בנם של מרים בת רש"י ור' יהודה בן נתן (ריב"ן), ואילו אימה הייתה אלמנתו של ר' יצחק בן מאיר (אחיהם הבכור של רשב"ם ורבנו תם, דודו של ר"י). בני המשפחה השונים ודבריהם נזכרים לעיתים תכופות בתשובותיו של ר"י.

פירושו של רש"י, ראש המשפחה, מונחים היו תדיר על שולחנו של ר"י, ועל ידיעתו אותם אין צורך להכביר מילים. פסקי הלכה של רש"י הגיעו לר"י באמצעות קובצי הפסקים המכונים 'ספרות דבי רש"י'. בעיות מתודולוגיות סבוכות ניכרות בקבצים אלה – זיהוי מקורותיהם, מי ערך אותם ובאיזו מידה הם משקפים את דעותיו של רש"י.⁴ שני הציטוטים הבאים מלמדים שר"י היה מודע לבעיות הללו והתייחס לתוכן הפסקים בזהירות:

בקונטרסים שיש בהן תשובות מרכינו שלמה זצ"ל ודברים שכתב הרב ר' שמעיה ז"ל בשם רבינו שלמה ז"ל, ראיתי שפסק התלמיד בשם הרב שרבינו אסורה. ונראה שתלמיד הוא הרב [= ר' שמעיה] שפסק בשם רבינו שלמה ז"ל ... ונראה דאגב חורפיה לא עיין בה (סימן סא).

ודבר זה העתקתי מפסקי ר"ש [=רש"י] אשר סדר ר' שמעיה לפניו ומכתיבת ה"ר שמחה מויטרי זצ"ל. וידוע כי פירש, או הוא או ה"ר שמעיה, לפני רבי' שלמה (סימן ל).

בעוד שבפסקה הראשונה, ר"י הבהיר שידוע לו שעורך הדברים היה ר' שמעיה, וראה מקום לפקפק באמינות דבריו, הרי בפסקה השנייה, המפורסמת במחקר,

3 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 253. לעומת זאת ראו: יהלום, יהודה בר יקר, עמ' 83, הערה 21; אהרנוב, שו"ת מהרש"ל, עמ' שעב-שעג.

4 גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 236-239; רוט, ספר הפרדס.

תוהה ר"י האם עורך הקובץ של פסקי רש"י היה סבו, ר' שמחה מוויטרי, או ר' שמעיה.⁵ שאלה זו הייתה פחות משמעותית מבחינתו מאשר העובדה, שבין כך ובין כך מדובר בתלמיד קרוב של רש"י.

על פסיקת הלכה של רש"י כתב ר"י 'ודברי רש"י אין לעקור ולהקל בלא ראייה ברורה' (סימן ע). דברים אלה נאמרו לא רק מתוך הערכה לרש"י אלא גם, ובעיקר, מתוך ביקורת נוקבת שנבלמה רק משום שלא הייתה לר"י 'ראייה ברורה' כדי לדחות את דברי רש"י. בהקשר אחר ר"י כתב כי 'זה כמה שנים שהוקשה בעיני מה שמשמע מפירוש רש"י' (סימן נא).

ר' שמואל בן שמחה, אביו של ר"י, נזכר בתשובותיו פעמיים – פעם כבעל מסורת עצמאית (סימן צז: 'מאבא מרי זל"ע להקל באבילות בדברי תורה כבט' באב') ופעם כמדווח על שיטת רבנו תם (סימן סא: 'מאבא מרי זל"ה אני מקובל שאמר לי בשם רבינו יעקב מ"כ שהיא מותרת').⁶ נדמה שעל אף היותו תלמיד חכם, לא היווה ר' שמואל דמות משמעותית בעיצוב דרכו ההלכתית של בנו.⁷ ר' יצחק בן מאיר, אחי אימו של ר"י, נפטר בגיל צעיר והסתלקותו המוקדמת החרידה את בני המשפחה.⁸ ר"י כינה אותו פעם אחת 'מורי', ואורבך הסיק מכך שר"י למד תורה מפיו. אולם נדמה שאין להסיק הרבה מאזכור חד-פעמי זה, ונראה שהשפעתו הישירה של ריב"ם על ר"י הייתה מצומצמת ביותר.

את דבריו של דוד נוסף, ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) הביא ר"י רק מתוך פירושו לתלמוד, למסכתות בבא בתרא⁹ ועבודה זרה.¹⁰ ידוע שר"י פנה לרשב"ם בשאלה הלכתית, אך מסתבר שהתשובה לא התקבלה על דעתו. משמו של ר' יצחק אור זרוע נודע כי ר"י התלבט האם ניתן להכשיר את הבשר המלוח שהיה מאוחסן בחביות, ושהוא הפנה שאלה לרשב"ם בנושא:¹¹

5 עם זאת, במקום אחר כתב ר"י באופן פשוט: 'בפסקי ה"ר שמעיה תלמידו של רש"י ראיתי שכתב על רש"י' (סימן א).

6 ראו גם אורבך, בעלי התוספות, עמ' 227–228.

7 המסורת המובאת בידי רשב"ם (בפירושו לפסחים קט ע"א – ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 228, הערה 5) בשם ר' שמואל החסיד איננה מכוונת אל האב. ראו גרוסמן, רישומם, עמ' 451–452.

8 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 58–59.

9 סימנים קח, קיא, קטו, קלז.

10 סימנים נו, נט. מעט מכתבתו ההלכתית של רשב"ם השתמר, אבל אין ספק שהוא עסק בפסיקת הלכה. ראו ספר ראב"ן, סימן תקצב, עמ' תשכא–תשנא; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 57. ספר הפרדס, עמ' קכג ושם: 'הילכות שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל זק"ל'. לעניין זה ראו רוט, ספר הפרדס, עמ' 93.

11 אור זרוע א, סימן תעב. ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 229.

והקשה] רבינו] יצחק בר שמואל] זצ"ל א"כ היאך יש להתיר כשמואלחין חתיכות הרכה ונותנין המלוחה ראשונה ראשונה לגיגית מנוקבת או על גבי עצים שיהא חלל בין הבשר לשולי הגיגית, והלא הדם הנפלט מן החתיכות העליונות נופל בחתיכות תחתונות ונשאר הדם בגומות שבחתיכות תחתונות ... ואומן] רבי' יצחק בר שמואל] זצ"ל כי שאל לרשב"ם על זה והשיב דמותר. וגם בשם רבי' שלמה זצ"ל אמרו לו שהיה נוהג היתר כי אמ' כיון דדם האיברים דרבנן אין להטריח בדבר יותר מדאי דכיון שנעשה הדבר כתיקון חכמי' שנמלח בכלי מנוקב מותר.

אף על פי שרשב"ם השיב שהדבר מותר, ושהגיע לאוזניו גם מסורת מקילה בשם רש"י, ר"י פסק לחומרה כאשר קיימות גומות בבשר המעכבות את הדם.¹² ניתן לראות בכך אחד מקווי פסיקתו האופייניים של ר"י – כאשר הוא חושב שיש להחמיר בנושא מסוים הוא איננו סומך על פסיקתם המקילה של קודמיו.¹³ לרשב"ם היה בן ושמר יצחק, ששאל שאלות מאת רבנו תם. הדמיון הרב בין שמותיהם של בני הדודים – יצחק בן שמואל בן מאיר ויצחק בן שמואל בן שמחה – גרם בלבול בקרב חכמים וסופרים.¹⁴ ייתכן שיצחק בן רשב"ם מוזכר על ידי ר"י בתור דיין ששימש לצידם של תלמידי רבנו תם, ר' חיים הכהן ור' יוסף מאורליינש (סימן קכח).¹⁵

רבות מבנות משפחת ר"י מוזכרות בתשובה אחת שלו (סימן לח). ראשית פנה ר"י אל 'הגברת חמותי, אלמנת דודי הר' יצחק דהוה מרי דעובדא'. אישה זו (ששמה לא נודע לנו) נישאה תחילה לר' יצחק בן מאיר, אחיהם של רשב"ם ורבנו תם. לאחר פטירתו, היא התחתנה עם ר' יהודה בן יום טוב מפליזא, והבת המשותפת שלהם הייתה נשואה לר"י. הוא הזכיר אותה בתואר הכבוד 'גברת' והדגיש את היותה חמותו, אך פנייתו אליה הייתה בזכות בעלה הראשון המנוח, אותו הוא כינה 'מרי דעובדא'. תואר זה, שרש"י בפירושו תרגם אותו 'מדקדק במעשיו'¹⁶ ו'זהיר במעשים טובים'¹⁷ מופיע בתלמוד (חולין קי ע"א) כנימוק להסתמכות הלכתית על מעשיה של אישה: 'דביתהו דרב פפי ברתיה דר' יצחק נפחא הואי, ור' יצחק נפחא מריה דעובדא הוה – אי לאו דשמיע לה מבי נשא, לא

12 אור זרוע, שם; להלן, סימנים כח, לב.

13 ראו עוד להלן.

14 תא-שמע, הלכה ומנהג, עמ' 195, הערה 12.

15 קיימת השערה במחקר שגם לרבנו תם היה בן ששמו יצחק. ראו אורכך, בעלי התוספות, עמ' 62-61. אך מסתבר שיש לפקפק בהשערה זו.

16 רש"י שבת לו ע"ב, ד"ה מרי דעובדא.

17 רש"י חולין קי ע"א, ד"ה מרי דעובדא.

הוה עבדא' (תרגום: אשתו של רב פפי הייתה בתו של ר' יצחק נפחא, ור' יצחק נפחא היה בעל מעשה. אילולא למדה מבית אביה, לא הייתה עושה). במילים אחרות, האישה נוהגת על פי המסורת ההלכתית שהייתה נוהגת בבית אביה ולכן ניתן ללמוד ממעשיה ולנהוג כמותה.

תיאור השיחה בין ר"י לחמותו הגיע לידינו בשני נוסחים, אשר מופיעים במקביל במהדורה שלפנינו. באחד מהם כתוב שר"י שאל 'היאך נוהגות הנשים בדבר זה, ואמרה שכך נוהגות מעולם ... ולא ראתה מעולם שהיו מחמירין יותר'. היא אף הדגישה 'שלא היה מצריכה מורי ה"ר יצחק בעלה להסיקה ... יותר משאר פעמים'. לפי נוסח זה, השיחה נסובה על נוהג הנשים בלבד, וריב"ם כלל לא היה מעורב בעיצוב הנוהג. אולם, בנוסח המקביל כתוב 'ואמרה שבעלה לא היה מוחה בהם' – ניסוח המדגיש (כפי שהדגיש התלמוד) שהתעניינותם של פוסקי ההלכה הייתה בפסיקת הגבר התלמיד החכם.

נשים נוספות נזכרות בהמשך, ומסתבר שר"י שמע עליהן מפי חמותו ובהן – אשת ר' אליעזר, 'שתופסת מנהג אמה מרת מרים בתו שלר' שלמה, ובת הרב ר' יהודה זקני חתן רש"י. בהמשך התשובה מתוארת 'מרת מרים אשת דודי רבינו תם'.¹⁸ מרים זו נהגה להחמיר, בניגוד לשאר הנשים, ור"י כתב כי 'לא נודע לי אם על פי דודי עשתה או על פי בעלה הראשון, ה"ר אברהם שהיה רגיל בחומרות'. ר"י לא רצה לחרוג מפסיקת רבו, רבנו תם, אך הוא הסתפק האם הנוהג של אלמנת רבנו תם משקף את דעת רבנו תם או את דעתו של בעלה הראשון – איש שמצד אחד היה 'רגיל בחומרות' ולכן פחות ראוי לחיקוי, ומצד שני לא הגיע לגדולתו של רבנו תם. מול נוהג מחמיר זה הוא העמיד את הנוהג המקל של חמותו ושאר קרובותיו, וסיכם 'והסומך על מנהג בת זקני ודודי לא אענש בו'.¹⁹

תשובה זו ממחישה את יחסי הקרבה ההדוקים ועם זאת המורכבים ששררו בתוך משפחת רש"י, ואת מקומן החשוב של הנשים במשפחה. בד בבד, היא מבליטה את מקומו המרכזי של רבנו תם בעולמו של ר"י, ואת משקלו המכריע כנגד כל שאר ההשפעות והמקורות מהם ינק ר"י.

ב. רבנו תם

דמותו של רבנו תם תופסת מקום מרכזי בתודעתו של ר"י ומהווה משקל מכריע בפסיקתו ההלכתית. שיטת רבו נזכרה על ידו בהזדמנויות רבות.²⁰ הקשר ביניהם

18 ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 61.

19 על כל העניין ראו אליאס בר-לבב, נשים, עמ' 47-85.

20 ראו לדוגמא סימן לא ('ושאלו את ר' ואמ' כי ר"ת היה מתיר'); סימן עח ('והשיב ר' יצחק ז"ל: הבטחה בתקיעת כף היה אומר ר"ת ...').

היה בלתי אמצעי, ור"י העיד פעמים רבות בתשובותיו על שאלות ששאל מפי רבנו תם, ואף הקפיד לציין מה בדיוק שמע מפיו ומה לא.²¹ דוגמא מובהקת לקשר היום-יומי בין רבנו תם לר"י, ולדייקנות שנקט ר"י בדווחו על שיטותיו ההלכתיות של דוד-רבנו, נמצאת בסיפור הבא:

וכמדומה אני באמת שכשהייתי ברמרו אחר צאת רבנו משם, קודם שהלכתי לדאנפירא, פעם אחת הלך רבינו מטריויש לרמרו להוציא ספריו ומטלטליו משם בערבות ש"ל ליט'. ושחטו אווזות בבית רבנו (כי שם נתאכסן. ור' אליעז' היה דר כמו שהיה דר בו גם עכשיו). (באותן אווזות היה) אחת נשבר עצם הירך ונקשר, ושאלו לי כמדומה לי ואמרתי להם לשאל מרבנו, לא שמעתי שאסר. ובחזקת שאכלום היה בידי באותה שעה, אבל לא חקרתי הדבר ולא שאלתי וגם לא שמעתי מעולם בדבר לא איסור ולא התיר. אכן מעצמי חשתי כל הימים. וגם אותן אווזות שאמרתי שנשחטו בבית ר' אליעז' לצורך רבי', איני זכור אם היה השבר כנגד צומת הגידי' כמו שאלתך או למעלה הרבה מן הצומת. ותמה אני אם הוא אסור (סימן כה).

אין זה ברור מתי ובאילו נסיבות יצא רבנו תם מרמרו (Ramerupt) ועבר לטרוויש (Troyes). חוקרים בעבר הניחו שרבנו תם נטש את ביתו ברמרו לאחר שקבוצת נוצרים תקפו אותו בדרכם למסע הצלב השני ב-1147, וששוב לא חזר לרמרו עד מותו.²² אך אין בסיס לקביעה זו, ומסתבר שהעזיבה המתוארת בפי ר"י הייתה זמנית.²³ בכל מקרה, הבית עצמו לא היה נטוש, ודר בו אחד ר' אליעזר. אפשר שמדובר באליעזר בן יהודה בן יום טוב, גיסו של ר"י (אחי אשתו).²⁴ אולם, קרבתו המשפחתית של אליעזר זה לרבנו תם היא מעט רחוקה. אפשרויות נוספות הם אליעזר בן יהודה בן נתן (ריב"ן), שהיה בן דוד של רבנו תם,²⁵ או 'אליעזר קרובי', שהיה נשוי לרחל דודתו של רבנו תם עד שהתגרש ממנה.²⁶

21 'וכבר שאלתי מרבינו יעקב מנוחתו כבוד על ברכת הסוכה ... ועל הטיול והשינון לא שאלתי ממנו כי אם על השינה' (סימן א). 'מאבא מרי זלה"ה אני מקובל שאמר לי בשם רבינו יעקב מ"כ שהיא מותרת. וטעם לא שאלתי כי גם לי היה נראה פשוט מסברא' (סימן סא).

22 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 66.

23 מסתבר שיש לשייך לתקופה זו גם את השמועה 'כי בזקנותו של רבינו בהיותו בטרוויש היתיר בט' באב לקרות באיוב ובדברים הרעים בירמיה' (סימן צד). אולם ייתכן שנוכחותו של רבנו תם בטרוויש בזמן הזה הייתה כדי להשתתף ביריד ה'חם' של טרוויש, שהתקיים בחודשי הקיץ החל משנת 1153. ראו אברגייטס, הנרי משמפניה, עמ' 76.

24 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 122.

25 אורבך, בעלי התוספות, שם.

26 ספר הישר (תשובות), סימן כה, עמ' 44.

של חכמים שונים, וביניהם ר"י, ומסר תשובות נוספות לתלמידו ר' יצחק אור זרוע. תופעה זו מתגלה אף אצל ר"י עצמו, אשר שילב כמה תשובות שחיבר בתוך הלכות הגט שחיבר.¹⁵³

7. המהדורה

בכל סימן במהדורה זו, נוסח הפנים מיוסד על מקור אחד. לידו מוצגים שינויי נוסח עיקריים מתוך מקורות נוספים. המקור לנוסח הפנים נבחר בכל תשובה באופן עצמאי, אך הבכורה ניתנה למקורות שדייקנותם ידועה ועקבית. ספר אור זרוע לר' יצחק בן משה מווינה הוא דוגמא למקור כזה. הוא הדין בנוגע לעדי נוסח של חיבורים אשר כתבי יד רבים שלהם הגיעו לידינו. מבין כתבי היד הרבים מאוד של ספר מרדכי, נבחר כתב יד בודפשט, הספרייה הלאומית 102, הנושא קולופון משנת קל"ג (1373) לנציג הבכיר של חיבור זה. במקרים שבהם מקורות כאלה אינם מכילים את התשובה, או שהם מכילים נוסח מקוצר בלבד, נבחר עד הנוסח שמכיל את הנוסח המלא ביותר. לפרטים מלאים, ראו ברשימת הקיצורים. נוסח הפנים משקף באופן נאמן את הטקסט כפי שהוא מופיע במקור הנבחר. אולם, כאשר מקור זה לוקה בטעות שאין לגביה ספק, תוקן הנוסח על פי מקבילות, תוך ציון התיקון בנוסח הפנים (באמצעות סוגריים [מרובעים]) ובשינויי הנוסח (באמצעות כוכבית * וציון עדי הנוסח על פיהם נקבע הנוסח המתוקן). כאשר לא ניתן היה להיעזר במקבילות, מחקנו מילים מיותרות (והדבר צוין בחילופי הנוסח), והוספנו מילים עם סוגריים [מרובעים], והתיקונים באו על נימוקם בהערות השוליים.

מדור שינויי הנוסח מוסר את התופעות הטקסטואליות שיש בהן ללמד על גלגולי הנוסח של התשובות, ועל זיקות בין עדי הנוסח השונים. לא נרשמו הבדלים זעירים או שיבושים ברורים שנפלו בעדי נוסח בודדים.

בראש כל תשובה מופיע מבוא קצר של עניינה ודרכי הדיון בה. לעיתים קרובות, לא ניתן להבין את השאלה עליה משיב ר"י אלא לאחר עיון מדוקדק. מטרת המבוא היא להקל על המעיין להתמצא בפרטי המקרה, ולאתר נושאים ופרטים בעלי עניין.

153 סימן קיח, קכא. ייתכן שגם סימן קיט הינו עיבוד של תשובה שר"י שילב בתוך חיבור פרשני.

סימן מג

נוסח יסוד: ספר המרדכי, חולין, סימן תרצד.¹

מבוא: ר"י נשאל מה דינו של דג, שלאחר שהתבשל במים התגלה בו שרץ. ר"י פסק שהשרץ אסר את מי הבישול, שאסרו את הדג. לא ניתן לבטל את האיסור אלא אם כן היה בדג שישים כנגד מי הבישול.

מעשה בא לפני ר"י ונמצא שרץ קרבוט² בדג שקורי' פירקא,³ ולא היה בטהור ס' מן המים שנתבשל עמו. ואסרו ר"י מפני שהשרץ דבר שאי אפשר לסוחטו⁴ ופלט מים שבלע ואסר את המים דמן במינו במשהו ונכנסו המים בדג טהור ואסרוהו דאין בו ס' שיוכל לבטלם. אבל היה⁵ דבר שאפשר לסוחטו לא בעינן כי אם ס' ואחת או מן ההיתר או מן האיסור.⁶

1 על פי כתב יד פרמא דה רוסי 929, דף 228-29א. פסקה זו אינה נמצאת בכתב יד בודפשט, הספרייה הלאומית,^{1,2} ובכתב יד וטיקן 141 של ספר המרדכי, אך היא כבר נמצאת בדפוס הראשון של החיבור. 2 ישנם טפילים האופייניים לדג הפרקא, כגון *Cucullanus elegans*. אך ייתכן שהכוונה כאן היא לדג זעיר, ששמו המדעי *Cottus gobio*, ובצרפתית: *chabot*. 3 הוא דג *perca* (באנגלית: perch). בדפוס הראשון הוגה ל'קרפא' (*Carpe* בצרפתית; קרפיון). 4 על פי חולין קח ע"א. לפי ההגהות המיוחסות לרמ"א, לספר המרדכי על אתר: 'דשרץ לעולם באיסורו עומד'. 5 בדפוסים מאוחרים של ספר המרדכי: 'אם היה בו ס' כשר מפני שהיה מבטל טעם המים והשרץ ולא אמרי' דהוי כמו מין במינו ואסור במשהו דאדרבה אמרי' סלק את מינו כמי שאינו ושאינו מינו רבה עליו ומבטלו אבל אם היה ...'. 6 לפי המיוחס לרמ"א: 'פי' למ"ד (למאן דאמר) חנ"נ (חתיכה נעשית נבילה), צריך ס' (שישים) נגד כל החתיכות ההיתר שנפל עליו האיסור ולמ"ד (ולמאן דאמר) שאינו נ"נ (נעשה נבילה) א"צ (אין צריך) כי אם כנגד האיסור שנבלע בחתיכת ההיתר ולא נגד החתיכה'.

סימן מד

נוסח יסוד: שבלי הלקט, ב, סימן לז (עמ' קלג-קלד) [ש], עם תיקונים על פי כתב יד פרמא דה רוסי 505, דף 556-57א [פ].

מקבילות: פרפרזה: ספר התרומה, הלכות איסור והיתר, סימן לה.¹

מבוא: דגים קטנים התבשלו במחבת. בסיום הבישול, כל הדגים הועברו לכלי אחר ונמצאו ביניהם שלושה דגים טמאים. לאחר סילוק הדגים הטמאים, התעוררה שאלה לגבי כשרות הדגים הנותרים שהתבשלו עם הטמאים, ולגבי המחבת שבה התבשלו.

1 משם: סמ"ג, לאוין קלב; הגהות מיימוניות, מאכלות אסורות ב, יד.

מעשה בא לפני רבנו יצחק ב"ר שמואל זצ"ל בדגים קטנים הרבה שנתבשלו במחבת. ונמצאו שם שלשה^א דגים טמאין קטנים, ולאחר שנתבשלו עירו מן המחבת כל הדגים. והתירן רבנו כי אמר כי טעם איסורן בטל בשישים מן המים. ואפילו תאמר שהדגים אסורין נתנו טעם בחבריהם,^ב מכל מקום מותרין שהרי הטהורין שבלעו טעם מן הטמאין בטלין ברוב. דלא שייך הכא בריה לא בטלה כמו^ג גבי גיד הנשה שנתערב בשאר גידין שאין להתיר מטעם ביטול ברוב משום דבריה לא בטלה, וכן הני דגים,^ד אם לא היו ניכרין לא היה לנו להתיר מטעם דבריה לא בטלה. אבל טעם הטמאים שנבלעו בטהורין מותרין משום דבטיל ברוב האיסור של טעם הנפלט בדגים.^ה מיהו אמר רבנו כי שמא כשעירו הדגים מן המחבת נשאר הטמאין במחבת לבסוף ונתנו טעם במחבת ואסרוה, אף על פי שהדגים מותרין. ואע"פ כן לא הצריך רבי להגעיל המחבת כי אמר שבשביל ספק כזה אין לחוש שנשארו לבסוף, אלא אוקי המחבת בחזקת היתר שהיה מתחילה. אבל בחתיכות גדולות של דג גדול אמרינן התם בגיד הנשה^ו אם אין מכירן כולן אסורות והרוטב בנותן טעם, דהוי^ז כל שדרכו לימנות. ולמאן דאמר [את] שדרכו לימנות, הויא ראויה להתכבד בה בפני האורחין.^ח

א שלשה פ: שלשים. ב *כין פ. ש נוסף: אין. ג *את] כך צריך להיות. ש, פ: כל.

2 השוו ספר התרומה: 'מפני שנגעו חמין זה לזה'. כלומר, לאחר שהוצאו הדגים מן המחבת הם נגעו זה בזה, והדגים הטהורים שבלעו טעם איסור מן הדגים הטמאים (שבינתיים הוצאו מהמחבת) נגעו בדגים הנותרים. 3 חולין צט ע"ב-ק ע"א. 4 הדגים הטמאים, אותם הוציא מהמחבת בסיום הבישול. 5 השוו ספר התרומה: 'דאין קרוי בריה אלא דבר שנאסר מחמת עצמו ולא מחמת אחרים'. 6 משנה חולין ז, ה (בבלי חולין צו ע"ב). 7 ביצה ג ע"ב; חולין ק ע"א. 8 חולין ק ע"א.

סימן מה

נוסח יסוד: תשובות ופסקים לר"י הזקן, סימן קמ (עמ' רמז) [פ].

מבוא: השאלה ותחילת התשובה לא הגיעו לידינו. ר"י מבחין, בעקבות רבנו תם, בין איסור בישול נוכרי שהוא חמור, לבין איסור פת נוכרי שהוא קל יותר וניתן למצוא לו היתרים שונים.¹

מכל מקום שלקות ושאר בשולי גוים אין להתיר כלל על ידי התיר פת,² כי שתי גזירות היו פת ושלקות.³ כשגזרו על השלקות עדיין לא גזרו על הפת, כי שלקות

1 על גישתם המקילה של בעלי התוספות לאיסור פת נוכרי, ראו תוספות עבודה זרה לה ע"ב, ד"ה מכלל; שטראוס, פת עכו"ם; וולף, פת עכו"ם, עמ' 83-99. 2 היתר פת - עבודה זרה לה ע"ב. 3 ראו: שטיינפלד, עם לבדד, עמ' 149-166.

Sources for the Study of Jewish Culture
Volume XXVI

Responsa of
Rabbi Isaac ben Samuel
of Dampierre

A CRITICAL EDITION

Edited with Introduction and Notes by
Avraham (Rami) Reiner and Pinchas Roth

MEKIZE NIRDAMIM
The David Moses and Amalia Rosen Foundation
Jerusalem 2019